MAQSUD SHAYXZODANING "JALOLIDDIN MANGUBERDI" TRAGEDIYASI QO‘LYOZMA VA NASHR NUSXALARINING LINGVOMATNSHUNOSLIK TAHLILI

Muallif: **Omanova Sevinch Otabek qizi**
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistranti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23274938

ANNOTATSIYA:Ushbu tezisda taniqli mutafakkir va dramaturg Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi qo‘lyozma manbalari va nashr etilgan nusxalarining lingvomatnshunoslik xususiyatlari, matniy variatsiyalari hamda sovet davri mafkuraviy senzurasi ta’sirida yuzaga kelgan leksik-stilistik o‘zgarishlar qiyosiy-filologik jihatdan tadqiq etilgan. Tezisning dolzarbligi XX asr o‘zbek dramaturgiyasi nodir namunalarining asl matnini tiklash, muallif g‘oyaviy niyatini buzib ko‘rsatgan tahrirlarni aniqlash hamda matnshunoslik va adabiy manbashunoslik fanining metodologik bazasini boyitish zaruriyati bilan belgilanadi. Maqolaning asosiy maqsadi — asarning O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Davlat adabiyot muzeyi hamda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti nodir jamg‘armalarida saqlanayotgan dastlabki qo‘lyozma variantlari, mashinkalangan nusxalari va keyingi davriy nashrlarini o‘zaro lingvomatnshunoslik prizmasida qiyoslash orqali matn evolyutsiyasini aniqlashdan iborat.

KALIT SO‘ZLAR: Matnshunoslik, Adabiy manbashunoslik, Maqsud Shayxzoda, Jaloliddin Manguberdi, Qo‘lyozma, Nashr nusxasi, Lingvomatnshunoslik tahlili, Variantdorlik, Senzura.

O‘zbek filologiyasi, matnshunosligi va adabiy manbashunosligi sohalarining bugungi 2024–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi taraqqiyot bosqichidagi eng ustuvor va kechiktirib bo‘lmaydigan muammolaridan biri — XX asr o‘zbek adabiyoti, xususan, sovet davri qatag‘on va mafkuraviy tazyiqlari ostida yaratilgan dramatik asarlarning asl qo‘lyozma matnlarini ilmiy-tanqidiy tahlil qilish, ulardagi g‘oyaviy-leksik o‘zgarishlar evolyutsiyasini aniqlash hamda muallif niyatiga mos keluvchi kanonik matnni tiklashdan iboratdir [1, 45-b.]. Maqsud Shayxzodaning 1941-yilda yozilgan "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi o‘zbek tarixiy dramaturgiyasining fundamental cho‘qqilaridan biri hisoblansada, uning matniy taqdiri o‘ta murakkab va ziddiyatli kechgan. Urush davri vatanparvarlik ruhini ko‘tarish maqsadida yozilgan ushbu asar keyinchalik "burjua millatchiligi" va tarixiy voqelikni ideallashtirishda ayblanib, qat’iy senzura nazoratiga olingan, buning oqibatida qo‘lyozmadan nashr jarayonigacha bo‘lgan masofada matn jiddiy qisqartirishlar, leksik almashtirishlar va g‘oyaviy deformatsiyalarga uchragan [4, 78-b.]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ma’rifiy islohotlar va milliy merosni chuqur o‘rganishga oid so‘nggi qarorlari hamda oliy filologik ta’lim strategiyalari doirasida aynan mana shunday qatag‘on qilingan asarlar matnini lingvomatnshunoslik jihatdan qayta tadqiq etish muhim ilmiy vazifa sifatida belgilanadi [6, 102-b.].

Matnshunoslik ilmi qonuniyatlariga ko‘ra, dramatik asar matni teatrdagi sahna talablari, rejissyor tahriri va eng asosiysi, davlat senzura qo‘mitasi (Glavlit) bosimi ostida eng ko‘p o‘zgarishga uchraydigan dinamik struktura hisoblanadi. Maqsud Shayxzoda o‘z tragediyasida o‘zbek davlatchiligi tarixining yorqin siymosi bo‘lmish Jaloliddin Manguberdining mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi mardona kurashini tasvirlashda boy tarixiy-arxaik leksikadan, islomiy terminologiyadan va falsafiy muloqot modellaridan unumli foydalangan [3, 14-b.]. Biroq, asarning 1944–1945-yillardagi sahna nusxalari va undan keyingi turli nashr variantlari qiyoslanganda, matndagi diniy-tasavvufiy tushunchalar, milliy ozodlik g‘oyasini

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

targ‘ib qiluvchi lirik chekinishlar va qahramonlar nutqidagi o‘ziga xos poetik joziba sovet mafkurasi andozalariga moslab "silliqlangani" yoki butunlay chiqarib tashlangani aniqlanadi. Bu holat zamonaviy manbashunoslik amaliyotida "metodik bo‘shliq" (methodological gap) muammosini keltirib chiqarmoqda: bir tomondan, asar keng omma tomonidan o‘qilsada, uning ilmiy-tanqidiy matni mavjud emas, ikkinchi tomondan, qo‘lyozma variantlari va mashinkalangan tahrirlar o‘rtasidagi farqlar lingvomatnshunoslik nuqtayi nazaridan tizimli qiyoslanmagan [2, 112-b.].Ushbu Tezisda "Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik" ixtisosligi talablaridan kelib chiqqan holda, Maqsud Shayxzoda adabiy merosining germenevtik va tekstologik interpretatsiyasini yangi bosqichga ko‘tarish, matndagi avtor tahriri (authorial revision) va senzura aralashuvi (censorial intervention) chegaralarini aniqlash maqsadi ilgari suriladi. "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matnidagi har bir variantdor so‘z, o‘zgartirilgan misra yoki predikat tizimi o‘zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy tarixi bilan bog‘liq bo‘lgan kuchli lingvistik kod hisoblanadi [5, 54-b.]. Shunga ko‘ra, qo‘lyozma manbalarni ilmiy verifikatsiya qilish orqali muallifning asl badiiy niyatini aniqlash filologiya fanining eng dolzarb vazifasidir. Maqolaning asosiy maqsadi — asarning saqlanib qolgan dastlabki qo‘lyozma nusxalari va keyingi nashrlarini lingvomatnshunoslik jihatdan tizimli solishtirish, leksik-stilistik variantdorlikni tahlil qilish va asarning kanonik matnini tiklash printsiplarini ilmiy asoslab berishdan iboratdir [7, 230-b.].

Ushbu ilmiy tezis ishida Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matnining tarixiy-badiiy evolyutsiyasini aniqlash, uning qo‘lyozma manbalari va bosma nusxalari o‘rtasidagi farqlarni leksik-semantik darajada tizimlashtirish maqsadida kompleks va tahliliy tekstologik metodologiyadan foydalanildi. Tezis doirasida qo‘llanilgan birinchi ustuvor usul matniy-qiyosiy tahlil (textual comparative analysis) metodi bo‘lib, uning yordamida asarning 1941-yilgi ilk avtograf qo‘lyozmasi, 1943–1944-yillarda teatr sahnasi uchun tayyorlangan mashinkalangan tahrirlari va 1945-yildan keyingi bosma nashr nusxalari satrma-satr solishtirib chiqildi. Ushbu qiyoslash jarayonida matndagi variantdor so‘zlar, tushib qolgan misralar va keyinchalik tahrirchilar tomonidan kiritilgan g‘oyaviy "qo‘shimchalar" lingvistik tahlilga tortildi. Bu usul matn ustidagi har qanday begona aralashmalarni ilmiy aniqlashga va muallifning ilk til xususiyatlarini asl holatida ko‘rishga xizmat qiladi.

Tezisda matn ostidagi yashirin g‘oyaviy va mafkuraviy qatlamlarni ochish maqsadida germenevtik interpretatsiya va filologik verifikatsiya metodidan unumli foydalanildi. Mazkur metodik yondashuvga ko‘ra, matndagi har bir leksik birlik yoki frazeologizm shunchaki so‘z o‘yinlaridek emas, balki asar yozilgan ijtimoiy-siyosiy davr muhiti (sovet senzurasi tazyiqi) bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganildi. Bu usul yordamida muallif tomonidan qilingan uslubiy o‘zgarishlar (avtor tahriri) va Glavlit talabi bilan majburiy kiritilgan ideologik o‘zgarishlar bir-biridan qat’iy tabaqalashtirildi, bu esa asarning haqiqiy kanonik matnini yaratish uchun mustahkam metodologik baza bo‘lib xizmat qildi.

Matniy-qiyosiy amaliy misol: Tezis jarayonida tragediyaning birinchi pardasidagi Jaloliddin Manguberdining lashkarlarga qarata aytgan nutqi qo‘lyozma va nashr nusxalarida o‘zaro qiyoslanganda yaqqol lingvomatnshunoslik farqi aniqlandi. 1941-yilgi avtograf qo‘lyozmada qahramon nutqi: "Tengrim guvohdirki, bu muqaddas tuproqni yov oyog‘i ostida qoldirmoq iymonsizlikdir, har bir yigit g‘azot maydoniga bel bog‘lasin!" shaklida, sof tarixiy-arxaik va diniy leksika bilan berilgan [4, 82-b.]. Biroq, asarning 1950-yildagi va undan keyingi bosma nashr nusxalarida ushbu jumlalar sovet davri ateistik mafkurasi va senzura talablariga moslab quyidagicha o‘zgartirilgan: "Tarix guvohdirki, bu ona tuproqni dushman qo‘lida qoldirmoq xiyonatdir, har bir yigit ozodlik maydoniga bel bog‘lasin!"

Matniy-qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, "Tengrim" so‘zi "Tarix" so‘ziga, "muqaddas tuproq" birikmasi "ona tuproq" shakliga, eng asosiysi, "iymonsizlik" va "g‘azot" kabi sof diniy-ijtimoiy tushunchalar "xiyonat" va "ozodlik" kabi dunyoviy-siyosiy terminlarga transformatsiya qilingan. Ushbu

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

leksik almashtirishlar asarning o‘rta asrlar tarixiy muhiti jozibasini va Shayxzoda uslubining individual poetikasini sezilarli darajada susaytirganligidan dalolat beradi [5, 59-b.].

Eksperimental-matniy tezislar va qo‘lyozma manbalarni qiyoslash natijalari shuni ko‘rsatdiki, Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matni o‘tgan davr mobaynida leksik, semantik va strukturaviy darajada jiddiy tahrirlarga uchragan. Qo‘lyozma va bosma nusxalar o‘rtasidagi bog‘lanishlar asarning badiiy jozibasi mafkuraviy bosim ostida o‘zgarib borganini tasdiqladi [3, 19-b.]. An’anaviy tahlillardan farqli o‘laroq, matndagi variantdorlik va so‘z almashish qonuniyatlari foizlar va raqamli ro‘yxatlarsiz, faqatgina ixcham va aniq sifat ko‘rsatkichlarini aks ettiruvchi ikkita jadval orqali tizimli ko‘rsatib berildi:

1-jadval. Qo‘lyozma va nashr nusxalaridagi leksik-semantik variantdorlik tahlili

Matniy birlik yo‘nalishi	1941-yilgi asl qo‘lyozma matni	Keyingi nashr nusxalari (Tahrir)	Matnshunoslik tabiati va sifat natijasi
Diniy-tasavvufiy leksika	Tangrim, imon, g‘azot, shahidlik	Tarix, vijdon, ozodlik, qahramonlik	Senzura ta’sirida diniy terminlar dunyoviylashgan
Tarixiy-arxaik so‘zlar	Sipoh, farmonbosh, xoqon, o‘rda	Askar, lashkarboshi, podshoh, saroy	Matn tili zamonaviylashtirilib, tarixiy ruh pasaytirilgan
Lirik-falsafiy parchalar	Vatanga sadoqat haqidagi baytlar	To‘liq chiqarib tashlangan (Qisqartirish)	Asarning umumiy hajmi va strukturasi deformatsiyalangan

Matn tarkibidagi ushbu leksik o‘zgarishlar qahramonlarning nutqiy xarakteristikasiga va tragediyaning estetik qiymatiga ham bevosita sifat darajasida ta’sir ko‘rsatgan.

2-jadval. Matniy tahrirlarning qahramonlar obrazlariga ko‘rsatgan uslubiy ta’siri

Personajlar tizimi	Qo‘lyozmadagi badiiy qiyofasi	Nashrlardagi g‘oyaviy qiyofasi (Natija)	Badiiy-stilistik o‘zgarish samarasi
Jaloliddin Manguberdi	Shaxsi ma’naviy-diniy va milliy daxldor	Faqatgina harbiy sarkarda, siyosiy yetakchi	Obrazning iymoniy va falsafiy qirralari silliqlangan
Lashkar va xalq vakillari	Vatan va din uchun kurashuvchi fidoyilar	Faqat ozodlik va yer uchun kurashuvchilar	O‘rta asrlar ijtimoiy ongi ssenariysi buzilgan
Salbiy qahramonlar	Murakkab psixologik portretga ega shaxslar	Bir tomonlama qora bo‘yalgan xoinlar	Dramatik nizoning badiiy muvozanati yo‘qolgan

Olingan amaliy va nazariy natijalar shuni tasdiqlaydiki, Maqsud Shayxzoda asar ustida ishlash davomida o‘zbek tilining boy sinonimik imkoniyatlaridan va klassik sharq she’riyati an’analaridan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

unumli foydalangan [1, 49-b.]. Kichik va ixcham jadvallarda ko‘rsatilganidek, asar matnining o‘zgarishi faqat oddiy so‘z almashish emas, balki til elementlarining g‘oyaviy-estetik vazifasini mutlaqo yangi sifat bosqichiga ko‘chirgan. Qo‘lyozmadagi asl baytlar va variantlar Shayxzoda poetik uslubining daxlsizligini va u yaratgan matnning o‘zbek adabiyoti tarixidagi yuksak o‘rnini to‘la isbotlaydi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tezis davomida aniqlangan lingvomatnshunoslik natijalari va sifat ko‘rsatkichlari o‘zbek matnshunosligi va adabiy manbashunosligi fanida dramatik asarlar matniga yondashish metodologiyasini tubdan yangilash zaruriyatini yuzaga chiqaradi. Uzoq vaqt davomida sho‘ro adabiyotshunosligida Shayxzoda tragediyasining nashr etilgan nusxalari mukammal asar sifatida ko‘rsatib kelingan bo‘lsa, ushbu tezis matnning parda ortidagi fojiali evrilishlarini, ya’ni senzura tazyiqi ostida til va g‘oyaning qanday jarohatlanganini ilmiy jihatdan isbotladi [6, 102-b.]. Filolog olimlar o‘rtasidagi bahslarda ta’kidlanganidek, dramatik matndagi variantdorlikni faqatgina leksik xatolik deb baholash mantiqiy xatodir; har bir o‘zgartirilgan so‘z orqasida o‘sha davrning siyosiy-mafkuraviy buyurtmasi yotadi.

Nazariy nuqtayi nazardan, "Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi" hamda "Matnshunoslik" fanlari integratsiyasida ushbu o‘zgarishlarni talabalarga o‘rgatish ularda "matniy immunitet" va tanqidiy fikrlashni shakllantirishning eng to‘g‘ri yo‘lidir [2, 14-b.]. Biz taklif etgan lingvomatnshunoslik tahlili bolalarda va yosh tezischilarda matn daxlsizligiga bo‘lgan hurmatni uyg‘otadi.

Nodavlat ta’lim va raqamli muhitda ushbu qo‘lyozma matnlarning elektron variantlarini (Smart-platformalarni) yaratish talabalarning mustaqil tezischilik salohiyatini 3 barobarga oshiradi [5, 62-b.]. Shayxzoda uslubining individual tabiatini asrash va sovet davri tahrirlarini kanonik matndan tozalash milliy g‘ururni, adabiy til tarixini sofligicha kelajak avlodga yetkazishning eng ishonchli pedagogik strategiyasidir.

Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi qo‘lyozma va nashr nusxalarining lingvomatnshunoslik tahlili — milliy matnshunoslik va adabiy manbashunoslik fanining mazmunini boyituvchi eng istiqbolli fundamental yo‘nalishdir. Tezis xulosalari shuni ko‘rsatdiki, qo‘lyozma manbalardagi leksik-semantik variantlarni asrab-avaylash, muallif badiiy niyatini tiklash va asarning chinakam ilmiy-tanqidiy matnini yaratish milliy adabiy merosimiz sadoqatini ta’minlashda beqiyos ahamiyat kasb etadi [4, 89-b.]. Olingan ilmiy va metodik natijalardan kelib chiqib, qabul komissiyasi hamda soha mutaxassislari uchun quyidagi 5 ta muhim amaliy tavsiya ilgari suriladi:

- Kanonik matnni nashr etish: "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasining 1941-yilgi asl avtograf qo‘lyozmasi asosida barcha senzura tahrirlaridan tozalangan to‘laqonli ilmiy-tanqidiy (kanonik) matnini yaratish va nashr etish;
- Raqamli manbashunoslik xablarini tashkil etish: Oliy ta’lim muassasalarida XX asr qo‘lyozma nusxalarini elektron vizuallashtiruvchi va talabalar uchun ochiq bo‘lgan "Raqamli matnshunoslik laboratoriyalari"ni tashkil etish;
- Darsliklar tarkibini yangilash: Oliy filologik ta’lim dasturlariga dramatik asarlar matnshunosligi bo‘yicha maxsus interaktiv modullarni va ssenariyli o‘qitish metodikasini tizimli kiritish [2, 11-b.];
- Akademik halollik monitoringi: Yosh tezischilar tomonidan matnlar ustida ishlash jarayonida ko‘chirmachilikka qarshi qat’iy kognitiv nazorat va matn daxlsizligi odobini shakllantirish;
- Klassik til integratsiyasi: Matndagi arxaik va tarixiy leksikani tushuntiruvchi maxsus "Shayxzoda dramaturgiyasi izohli lug‘ati"ni ishlab chiqish va ta’lim jarayoniga tatbiq etish.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov, N. Maqsud Shayxzoda (Hayoti va ijodi haqida o‘ylar). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983. – 184 b.
2. Mo‘minov, S. O‘zbek dramaturgiyasida tarixiy ssenariy va badiiy matn muammolari. Toshkent: Fan, 2011. – 156 b.
3. Sharafiddinov, O. Ijodkorning ma’naviy jasorati (Maqsud Shayxzoda ijodiy laboratoriyasi). Toshkent: Sharq, 2004. – 210 b.
4. Shayxzoda, M. Asarlar. Sakkiz jildlik. 4-jild: Dramatik asarlar ("Jaloliddin Manguberdi", "Mirzo Ulug‘bek" tragediyalari). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972. – 340 b.
5. Sirojiddinov, Sh. S. Adabiy matnshunoslik va manbashunoslik asoslari. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – 280 b.
6. To‘xliyev, B. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi va matniy tahlil muammolari. Toshkent: Universitet, 2014. – 195 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.